

Михайло Широколава

*Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради, Україна*

СПІВПРАЦЯ МІСЬКОЇ ДУМИ ХАРКОВА І ПРИВАТНИХ ПОЧАТКОВИХ УЧИЛИЩ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Mykhailo Shyrokolava

Municipal Establishment "Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy" of Kharkiv Regional Council, Ukraine

COLLABORATION BETWEEN KHARKIV CITY COUNCIL AND PRIVATE PRIMARY SCHOOLS (THE LATTER HALF OF THE NINETEENTH CENTURY – THE EARLY TWENTIETH CENTURY)

The article considers the collaboration between public authorities of the City of Kharkiv and Private Primary Educational Institutions at the turn of nineteenth and twentieth centuries. It is determined that the leading role in development of the primary public education in the mentioned period belonged to the public. The public authorities and non-governmental organizations have achieved significant progress in development of the primary public education. It is also determined that the lack of government support did not allow the public to achieve the introduction of general elementary education. The reasons for establishment of private primary schools in Kharkiv are determined as well as the conditions for their functioning and forms of cooperation with the local government.

Key words: primary education, public, local government, private educational institutions, collaboration.

Постановка проблеми. Історія діяльності приватних початкових училищ в Харківській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть залишається не дослідженою частиною розвитку системи початкової народної освіти на зазначеній території. Це пояснюється тим, що діяльність приватних початкових закладів мала незначні результати у порівнянні з діяльністю земських та міських училищ. Крім того, приватні училища швидше займались розповсюдженням писемності серед населення, а не наданням повноцінної початкової освіти.

Аналіз актуальності дослідження. Історіографія діяльності приватних початкових навчальних закладів досить незначна. Перший дослідник діяльності харківського міського самоврядування в галузі початкової народної освіти і активний діяч Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності Д. П. Максименко у своєму дослідженні згадував про надання Міською думою Харкова фінансової допомоги приватним початковим училищам¹. Про окремі приватні училища Харкова згадують у своїй праці Д. Багалій і Д. Міллер². Майже з моменту заснування увагу дослідників привертала діяльність недільної школи Х. Алчевської, яка згодом стала приватним початковим навчальним закладом³. У радянський час діяльність приватних початкових закладів не досліджувалась. В сучасних дослідженнях, присвячених розвитку початкової

¹ Максименко, Д.П. (1903). *Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию: 1871-1901 гг.* Харьков: Изд. Харьковской Городской Управы; Типография и Литография Н. В. Петрова.

² Багалей, Д.И., Миллер, Д.П. (2004). *История города Харькова за 250 лет его существования 1655 – 1905. Т. 2.* Харьков: Фолио, 732, 734.

³ Миропольский, С. (1877). *Харьковская частная воскресная школа. Семья и школа, 9.* Санкт-Петербург. Тип. Министерства путей сообщения, 187-213.

освіти в Харкові діяльність приватних початкових училищ або взагалі не згадується¹, або згадується лише побіжно², як один з видів початкових навчальних закладів для нижчих верств населення³. Інтерес до недільної школи Алчевської не втрачений дослідниками і в наш час – окремі аспекти діяльності цього навчального закладу розглядали у своїх працях Т. М. Кравченко⁴ і Н. В. Фрадкіна⁵. Стосовно інших приватних шкіл Т. М. Кравченко зазначає, що вони «за своїм характером, кількістю учнів не могли істотно вплинути на підвищення писемності...»⁶. Громадській та приватній ініціативі в галузі початкової освіти у Харківському повіті присвячена стаття Д. В. Колоней, але основна увага дослідження зосереджена на діяльності земств, міських та сільських громад, а також благодійній діяльності приватних осіб у сфері початкової освіти⁷.

Джерельною базою статті є нормативні акти⁸, періодичні видання⁹, видання органів самоврядування Харкова¹⁰ та матеріали Державного архіву Харківської області¹¹.

Мета статті. Завданням статті є встановлення причин та обсягів допомоги приватним початковим закладам з боку міського самоврядування Харкова, стану приватних початкових училищ міста та результатів їх діяльності.

Виклад основного матеріалу. Період Великих реформ 60-70-х років XIX століття призвів до значних змін у сфері початкової освіти. Влада, усвідомлюючи неминучість змін доклала певних зусиль для зменшення позитивних наслідків реформування системи початкової освіти. Головними засобами досягнення цієї мети залишались відсутність фінансування з боку державних органів і обмеження навчання елементарними знаннями.

Але саме така відсторонена позиція влади сприяла розвитку громадської системи початкової освіти. Потужна громадська ініціатива, спрямована на розбудову народної освіти стала цілковитою несподіванкою для органів державної влади. Керівництво імперії очікувало, що при відсутності підтримки з боку уряду рух за народну освіту зупиниться сам по собі. Проте самої наявності юридичного дозволу влади виявилось достатньо для початку важкого, але незворотного процесу

¹ Головкин, О. (1994). Справа народної освіти в діяльності харківського міського самоврядування. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Харків: «Око», 3-10.

² Ярмиш, О.Н., Посохов, С.І., Епштейн, А.І. та ін. (2004). *Історія міста Харкова XX століття*. Харків: Фоліо; Золоті сторінки, 43.

³ Сліпущенко, Т.В. (2000). Початкові загальноосвітні заклади Харківщини у XIX – XX сторіччі. *Шості сумцовські читання: Збірник матеріалів наукової конференції присвяченої 80-річчю Музею Слобідської України*. Харків: Вид-во Харківського державного автомобільно-дорожнього технічного ун-ту, 101-108.

⁴ Кравченко, Т.М. (2000). Діяльність української інтелігенції по створенню національної початкової школи на Слобожанщині в другій половині XIX – на початку XX ст. *Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія. Вип. 4*. Харків: «Основа», 137-141.

⁵ Фрадкіна, Н.В. (2013) Культуротворча діяльність недільної школи Х. Д Алчевської. *Вісник НТУ «ХП»*. *Збірник наукових праць. Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*, 6. Харків: НТУ «ХП», 89-93.

⁶ Кравченко, Т.М. (2001). Початкова освіта Харківщини у другій половині XIX – на початку XX століть: здобутки та проблеми. *Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія, вип. 7*. Харків: «ОВС», 139.

⁷ Колоней, Д.В. (2000). До питання про громадську та приватну ініціативи в галузі початкової освіти Харківського повіту у другій половині XIX – на початку XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць*. Харків: Бізнес Інформ, 120-125.

⁸ Городовое положение 16 июня 1870 года. *Полное собрание законов Российской империи II, Т.45, Отд. I, № 448498*.

⁹ Миропольский, С. (1877). Харьковская частная воскресная школа. *Семья и школа*, 9. Санкт-Петербург. Тип. Министерства путей сообщения, 187-213; Низшее народное образование в Харькове (1890, август 14). *Южный край*, 3304, 1.

¹⁰ Современное хозяйство города Харькова (1914). *Харьковское городское общественное управление, вып. 1*. Харьков: Просвещение.; Максименко, Д.П. (1899). О частных начальных школах в г. Харькове. *Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1898 год*. Тип. Губернского правления, 1-6.

¹¹ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харківська міська управа, 1871–1917рр., Оп. 1, Спр. 2988 – «О пособии частным школам», Спр. 3065 – «О пособии частным школам»; Оп. 10, Спр. 60 – «Журнал заседаний училищной комиссии (1905 г.)», Спр. 70 – «Прошения содержательниц частных школ о помощи (1905)», Спр. 186 – «О детских школах и детских площадках и клубах».

розвитку початкової народної школи.

Одним з головних центрів освітньої громадської ініціативи не тільки в Україні, а й в усій Російській імперії був Харків.

Перш за все увага громадськості була спрямована на початкову освіту і це цілком зрозуміло. На середину XIX століття рівень грамотності населення залишався вкрай низьким. У 1856 році в Харкові діяло 23 нижчих навчальні заклади з 1221 учнем¹.

Новий етап розвитку початкової освіти в Харкові розпочався із запровадженням в дію Миського положення, яке було затверджено 31 травня 1870 року. Право створення миських початкових училищ надавалось земствам, миським громадам, станам і приватним особам². До початку XX століття досягнення у розбудові початкової народної освіти були заслугою громадськості, органів місцевого самоврядування та приватних осіб. Не підлягає сумніву, що основний внесок в розвиток початкової освіти зробили органи місцевого самоврядування і громадські організації міста Харкова, перш за все Харківське товариство розповсюдження в народі грамотності.

Миське самоврядування з моменту запровадження в дію «Положення» 1870 року поставило своїм головним завданням охоплення початковою освітою всіх дітей у Харкові у віці від 8 до 12 років. Проте освітня активність Миської думи тривалий час була досить низькою. За 22 роки дії Городового положення 1870 року миським самоврядуванням було відкрито лише 7 початкових народних училищ³. Водночас приватна ініціатива у створенні початкових училищ приносила більш значні результати. На серпень 1890 року у Харкові було 11 початкових народних училищ, дві недільні школи (чоловіча та жіноча) і 55 приватних початкових училищ⁴.

Помітні зрушення почались на межі XIX-XX століть. У 1896 році Миською думою була створена училищна комісія, яку очолив М. Ф. Сумцов. І все ж на початку XX століття, коли громадськість впритул наблизилась до запровадження в Харкові загальної початкової освіти, довелось визнати, що досягти поставленої мети вдасться не раніше 1920 році. Тому миське самоврядування підтримувало приватну ініціативу в початковій освіті.

Одразу необхідно зазначити, що оплата за навчання була встановлена і в тих початкових училищах, які утримувались Миською думою. Приватні ж початкові училища функціонували виключно на оплату за навчання.

Спираючись на наявні матеріали можна визначити, що засновниками приватних початкових училищ в основному були вчителі. Вони самі ж і викладали в цих закладах. Мотивація створення ними училищ була не однорідною. Тут було присутнє і бажання служити справі народної освіти, і прагнення елементарного заробітку та інші фактори. Немаловажним стимулюючим моментом було бажання населення дати своїм дітям принаймні нижчу, елементарну освіту.

Визнавши, що запровадити загальну початкову освіту в Харкові на даний момент не можливо, представники передової громадськості змушені були шукати шляхи для охоплення навчання якомога більшої кількості дітей. Це змусило їх звернути увагу на діючі приватні початкові школи.

29 січня 1899 р. на загальних зборах Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності з доповіддю «Про приватні початкові школи в місті Харкові» виступив Д. П. Максименко. Він дав загальну характеристику діяльності приватних початкових навчальних закладів у Харкові. Доповідаючи, він посилався на дані, які збрала комісія з питань загального навчання в Харкові. Доповідач зазначив, що станом на 1897 р. в місті нараховувалось 65 приватних початкових шкіл. Комісія, створена Товариством грамотності, цікавилась їх діяльністю оскільки працювала над теоретичною частиною запровадження в Харкові загальної початкової освіти.

¹ Кравченко, Т.М. (1997). Діяльність місцевого самоврядування на Харківщині в справі розвитку початкової освіти (друга половина XIX - початок XX ст.). *Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія, вип. 1*. Харків: «Основа», 146.

² Городовое положение 16 июня 1870 года. *Полное собрание законов Российской империи II, Т.45, Отд. 1, № 448498*.

³ Головки, О. (1994). Справа народної освіти в діяльності харківського миського самоврядування. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Харків: «Око», 3.

⁴ Низшее народное образование в Харькове (1890, август 14). *Южный край, 3304, 1*.

З'ясувалось, що реально діяло лише 40 приватних початкових шкіл¹.

У своїй доповіді Д. П. Максименко дав загальну характеристику приватних початкових закладів. Його ґрунтовна доповідь містила показники по всіх діючих училищах, не виділяючи окремі навчальні заклади. Зокрема зазначалось, що на 1897 р. у початкових школах навчалось 1126 дітей, з яких 671 хлопчик (60%) і 455 дівчат (40%), а повний курс початкової школи у зазначеному році закінчили 54 учня або 4,8% від загальної кількості учнів. Відзначалась значна різниця в кількості учнів – від 100 до п'яти і навіть трьох учнів на одне училище. Рівень оплати за навчання становить в більшості приватних початкових училищ становила 1-3 рублі на місяць. Стан приватних початкових училищ в цілому був охарактеризований як незадовільний – нестача навчальних посібників, відсутність бібліотек, непристосовані для навчання меблі та приміщення були в цілому притаманні усім початковим приватним навчальним закладам².

У заключній частині своєї доповіді Д. П. Максименко зазначив, що за таких умов результати діяльності приватних шкіл не можуть бути особливо успішними «навіть при вмілому та добросовісному ставленні до справи». Значну кількість приватних початкових училищ доповідач цілком слушно пояснював недостатньою кількістю шкіл, що утримуються громадськими установами. Водночас він зауважив, що особи, які працюють у приватних початкових училищах заслуговують «на вдячність суспільства»³.

Намітилися можливості співпраці громадськості і приватних початкових навчальних закладів. Щоб дослідити форми й результати цієї співпраці діяльність окремих приватних початкових училищ необхідно розглянути більш детально.

У 1899 році вчителька Ткаченко Є.Є. відкрила приватне початкове училище у приміщенні доглядача Кирило-Мефодіївського цвинтаря. Вибір такого місця для навчального закладу був визначений бажанням заощадити на приміщенні – доглядав цвинтар батько вчительки. Школу тим не менш регулярно відвідувало 50 дітей. Саме це привернуло увагу попечителя цвинтаря купця І. А. Сергєєва, який досить часто відвідував школу. На власні кошти він побудував приміщення з двома класними кімнатами і квартирою для вчителя. Даруючи приміщення місту І. А. Сергєєв звернувся до Миської Думи з проханням перевести в цю будівлю з цвинтаря приватне училище Ткаченко Є.Є. Це прохання було виконане і з 1900 року навчальний заклад отримав назву «6-те початкове училище». Сам благодійник став його попечителем, викладала і надалі Ткаченко Є. Є. В училищі навчались 88 учнів. Наступного, 1901, року їх було вже 107, оскільки було відкрите друге відділення і прийнято на службу другого вчителя – М. С. Олександрова. Цього ж року з училища вийшло перші 6 випускників. Розвиток навчального закладу на цьому не зупинився. У 1902 році було відкрите третє відділення. Викладацький склад поповнила О. Є. Ткаченко. Кількість учнів зросла до 135 чоловік. Наступного року прибудували приміщення для третього відділення. За клопотанням попечителя училище перейменували у 16-те приходське, а кількість учнів досягла 160 чоловік⁴.

Доля цього училища була винятковою. Іншим приватним початковим училищам та їх власникам щастило на багато менше. Розташовані в основному у районах мешкання бідняків ці навчальні заклади постійно відчували брак коштів.

Більшість власників таких училищ змушені були звертатись за матеріальною допомогою до Харківської Миської Думи. Про це свідчать архівні матеріали. У зверненнях до міського самоуправління розкривається досить чітка картина становища приватної початкової освіти.

Зокрема у кінці 1903 – на початку 1904 рр. за фінансовою допомогою звернулось 12 засновників приватних початкових училищ. Майже кожен з них, обґрунтовуючи причини свого

¹ Максименко, Д.П. (1899). О частных начальных школах в г. Харькове. *Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1898 год.* Тип. Губернского правления, 1-6.

² Максименко, Д.П. (1899). О частных начальных школах в г. Харькове. *Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1898 год.* Тип. Губернского правления, 2-5.

³ Максименко, Д.П. (1899). О частных начальных школах в г. Харькове. *Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1898 год.* Тип. Губернского правления, 6.

⁴ Багалея, Д.И., Миллер, Д.П. (2004). История города Харькова за 250 лет его существования 1655 – 1905. Т. 2. Харьков: Фолио, 734.

клопотання, у своєму зверненні змальовував стан справ у своєму училищі.

С. В. Васильєва, удова лікаря і мати трьох дітей, писала, що відкрила школу щоб прогодувати своїх дітей. Проте більшість учнів в її училищі були з бідних родин, платня в місяць становила від 2-х до 3-х рублів. Коштів не вистачало, але Софія Василівна не бажала закривати школу. Вона просила Міську Думу взяти на себе оплату за шкільне приміщення у сумі 200 рублів, але ця сума була завеликою для Міської Управи і вона відхилила клопотання¹.

Ще менше – усього 1 рубль – була платня в училищі Віри Леонтіївни Коваленко, розташованому поблизу Сабурової дачі. Там навчались в основному діти селян. Власниця училища дозволяла дітям з бідних родин платити по можливості, але при наявності у дитини бажання навчатись. Найбідніші діти навчались цілком безоплатно².

Іван Вікторович Власовський, утримуючи училище, змушений був не лише викладати в ньому, але й власноруч прибирати класні приміщення. Крім того, він оплачував опалення і освітлення навчального закладу, сплачував за приміщення 180 рублів, а також 32 рублі заоновчителю. Платня учнів при цьому складала від 50 копійок до 1 рубля на місяць. У 1903 році навчальні посібники викладача були описані для продажу «за малі борги». Міське самоврядування на його прохання виділило лише 10 рублів, чого було абсолютно недостатньо, щоб виправити ситуацію. Посібники були старими, «але й без них існувати не можливо, як воїну без зброї», як висловився вчитель у своєму зверненні³. Тому І. В. Власовський знову звернувся по грошову допомогу у 1904 році.

Щороку отримував допомогу від Міської Думи і його рідний брат, Власовський Григорій Вікторович, який заснував своє початкове училище у 1890 році⁴. На протязі багатьох років отримувала грошову підтримку початкова школа Н.І. Лелюкової, що була заснована у 1861 році⁵.

Міське самоврядування намагалось допомогти усім приватним початковим училищам, проте його фінансові можливості були обмежені. Загалом рішенням Міської управи від 18 березня 1904 року на підтримку приватних початкових училищ виділили 240 рублів. Цю суму розділили порівну між прохачами і кожен з них отримав тільки по 20 рублів⁶.

Умови діяльності приватних початкових закладів дійсно були складними. Тим не менш їх освітня робота була досить успішною.

У згаданому вище училищі І. В. Власовського на лютий 1904 року навчалось 35 дівчат і хлопчиків. При цьому щороку закінчували навчання не менше 10 учнів з отриманням пільги по військовій повинності⁷. В училищі Г. В. Власовського у тому ж році навчалось 100 учнів, дівчаток і хлопчиків. Завершили навчання з отриманням пільги по військовій службі 14 чоловік⁸.

Пільгу, яка зменшувала строк військової служби отримували тільки хлопці, тому в дійсності учнів, що отримали повну початкову освіту в названих училищах було більше.

В училищі Н.І. Лелюкової було більше 100 учнів, в училищі Н. І. Шамаєва – 38, в училищі В. Л. Коваленко – 28⁹. На жаль наявні матеріали не містять повідомлень про кількість учнів у інших приватних початкових училищах.

Окремо можна виділити училище О. В. Сведової. У неї на листопад 1904 року було лише 20

¹ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917рр., *Он. 1, Спр. 2988 «О пособиях частным школам»*, арк. 2.

² Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917рр. *Он. 1, Спр. 2988 «О пособиях частным школам»*, арк. 6.

³ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917рр. *Он. 1, Спр. 2988 «О пособиях частным школам»*, арк. 7.

⁴ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917рр. *Он. 1, Спр. 2988 «О пособиях частным школам»*, арк. 12.

⁵ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917рр. *Он. 1, Спр. 2988 «О пособиях частным школам»*, арк. 1.

⁶ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917рр. *Он. 1, Спр. 2988 «О пособиях частным школам»*, арк. 13.

⁷ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917рр. *Он. 1, Спр. 2988 «О пособиях частным школам»*, арк. 7.

⁸ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917рр. *Он. 1, Спр. 2988 «О пособиях частным школам»*, арк. 12.

⁹ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917рр. *Он. 1, Спр. 2988 «О пособиях частным школам»*, арк. 2, 4, 13.

учнів, «з яких 5 душ хворих вже 2 місяці», але інспектор народних училищ звертав увагу на «високу педагогічну постановку роботи вчительки» і пропонував належним чином відзначити її школу. Рішенням Міської управи від 30 грудня 1904 року О. В. Сведовій виділили 50 рублів¹.

Сам факт фінансової допомоги приватним початковим училищам є красномовним свідченням доброзичливого ставлення міського самоуправління до приватних початкових навчальних закладів. Але поступово Міська дума почала звертати увагу на якість роботи приватних училищ, кількість учнів, умови навчання в них і забезпечення навчального процесу. Від цього залежала допомога цим навчальним закладам.

У 1905 році власники приватних початкових училищ знову звернулись по допомогу до Міської думи. На засіданні Міської училищної комісії було ухвалено просити інспектора народних училищ надати короткі висновки про діяльність вчителів, які подали прохання про видачу допомоги і на підставі цих висновків зробити розподіл коштів².

На підставі висновків інспектора було ухвалено – виділити по 25 рублів Н. І. Шамаєву, М. П. Самойловій, Н. П. Каракуліній, В. Л. Коваленко, а також І. В. Власовському, М. І. Нікітіній, С. В. Васильєвій, Є. К. Суходольській, Н. В. Лелюковій, І. С. Лопушинській та Г. В. Власовському виділити по 20 рублів³.

Також отримав гроші І. В. Власовський, але він в цей час не викладав, оскільки внаслідок хвороби став непрацездатним.

Короткі характеристики навчальних закладів зроблені інспектором на самих проханнях про допомогу. Це дозволяє дослідити їх діяльність більш детально.

Необхідно зазначити, що характеризуючи те чи інше приватне училище інспектор зазначав наявність або відсутність законовчителя. Це дає можливість встановити, чи надавало училище учням повноцінну початкову освіту з правом на пільгу по військовій службі. Закон Божий могла викладати особа виключно духовного звання, тому вчителі приватних училищ особисто не мали права його викладати. Треба зазначити, що через важке матеріальне становище у більшості приватних училищ не було законовчителів.

Характеризуючи училище Н. І. Шамаєва, що було розташоване на Лисій горі, інспектор так описав приміщення – «три маленьких, запорошених, але не брудних кімнати». Загалом в училищі навчалось 32 учні, оплата становила від 50 копійок до 1 рубля на місяць. В училищі не було викладання Закону Божого⁴.

У березні 1905 року у М. П. Самойлової навчалось 20 дітей, які платили за навчання від 1 до 1,5 рубля на місяць⁵.

На проханні Н. П. Каракуліної зазначалось, що в навчанні «успіхи присутні», а приміщення описувалось як тісне, проте охайне. Учнів було 25 чоловік, дівчаток і хлопчиків. На відміну від багатьох інших училищ в її навчальному закладі був законовчитель⁶.

Платня в училищі В. Л. Коваленко залишалась на рівні попереднього, 1904 року – 1 рубль на місяць. Навчалось 28 учнів. При цьому інспектор зазначав поліпшення облаштування у порівнянні з минулим роком⁷.

В училищі М. І. Нікітіної у лютому 1905 року було 27 учнів, оплата за місяць навчання становила від 2-х до 3-х рублів. Стосовно самого навчального закладу зазначено наступне: «замість

¹ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917pp. *Он. 1, Спр. 2988 «О пособия частным школам»*, арк. 16.

² Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 60 «Журнал заседаний училищной комиссии (1905)»*, арк. 5, 6.

³ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 60 «Журнал заседаний училищной комиссии (1905)»*, арк. 9.

⁴ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 70 «Прошения содержательниц частных школ о помощи (1905)»*, арк. 3.

⁵ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 70 «Прошения содержательниц частных школ о помощи (1905)»*, арк. 10.

⁶ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 70 «Прошения содержательниц частных школ о помощи (1905)»*, арк. 8.

⁷ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 70 «Прошения содержательниц частных школ о помощи (1905)»*, арк. 9.

дошки пишуть на стінах»¹.

Зверталась в черговий раз по допомогу і С. В. Васильєва, посилаючись у проханні на зубожіння населення внаслідок російсько-японської війни. Міська управа виділила 20 рублів. Інспектором було зазначено, що навчалось на березень 1905 року лише 5 учнів і платня на місяць становила 3 рублі².

В училищі Є. К. Суходольської в січні 1905 року було 8 учнів, платня складала від 2-х до 5-х рублів на місяць³. Стосовно приміщення училища Н. В. Лелюкової зазначалось, що це у минулому сарай – «темно, вогко, похмуро», а навчалось на момент звернення до Міської Управи усього 4 учні⁴.

На проханні Г. В. Власовського інспектором лише зазначено, що у березні 1905 року в його училищі було 92 учні⁵.

Про училище І. С. Лопушинської інспектором повідомлялось, що платня на момент подачі прохання становила 2 рублі, а кількість учнів – 28 чоловік. Крім того, училищу була дана така характеристика – «Тісно, багато пилу. Успіхи не важні, ... помітного старання немає»⁶.

Серед прохачів була також Т. О. Калиновська. У своєму проханні вона писала, що її училище щороку випускало до 20 чоловік. Тим не менш резолюція інспектора була коротка і виразна: «Жах!». Тому Калиновська допомоги від Міської Управи не отримала⁷.

Як можна помітити, наявність і обсяг грошової допомоги приватним початковим школам залежали від успіхів в їх педагогічній діяльності.

Ситуація значно ускладнювалась тим, що власники і вчителі приватних початкових училищ були абсолютно не захищені соціально. Жодних трудових або пенсійних гарантій вони не мали і повністю залежали від власної працездатності.

Серед тих, хто отримав фінансову допомогу у 1904 році була вчителька Н. М. Черняковська. Вона не могла працювати внаслідок тривалою хвороби і залишилась без жодних засобів до існування. Допомога від Міської Думи становила усього 20 рублів⁸.

Ще більш гіркою була доля І. В. Власовського. У листопаді 1904 року внаслідок інсульту у нього паралізувало праву сторону тіла. Після тривалого лікування права рука залишилась нерухомою. Він не мав інших прибутків, крім плати за навчання від своїх учнів і тому опинився у вкрай важкому становищі. Звертаючись по допомогу до Міської Управи вчитель просив грошей для лікування на Кавказі, а також призначити йому пенсію, оскільки він пропрацював вчителем 18 років. У пенсії йому відмовили, посилаючись на те, що він не працював у міських училищах. Допомогу грошима надали у грудні 1905 року, але видані кошти становили усього 50 рублів. Ці гроші виплатили з коштів, які виділили на допомогу приватним школам⁹.

Цікавим є той факт, що засновником позакласної педагогічної роботи в Харкові стала вчителька приватної школи Мартинова. У 1905 році Міська Училищна комісія розглянула її заяву, у якій говорилось про необхідність допомоги «безпритульним дітям». Як безпритульні тут мались на увазі діти, які залишались без нагляду батьків на час робочого дня. Мартинова збирала цих дітей в Карповському саду, де вони грались під її наглядом. У заяві до Міської управи вона просила

¹ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 70 «Прошения содержательниц частных школ о помощи (1905)»*, арк. 6.

² Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 70 «Прошения содержательниц частных школ о помощи (1905)»*, арк. 7.

³ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 70 «Прошения содержательниц частных школ о помощи (1905)»*, арк. 2.

⁴ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 70 «Прошения содержательниц частных школ о помощи (1905)»*, арк. 15.

⁵ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 70 «Прошения содержательниц частных школ о помощи (1905)»*, арк. 12.

⁶ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 70 «Прошения содержательниц частных школ о помощи (1905)»*, арк. 14.

⁷ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 70 «Прошения содержательниц частных школ о помощи (1905)»*, арк. 11.

⁸ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 1, Спр. 2988 «О пособия частным школам»*, арк. 8.

⁹ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 1, Спр. 2988 «О пособия частным школам»*, арк. 1, 2, 5.

побудувати в згаданому саду крите приміщення зі столами і лавами, гімнастичним приладдям, рукомийниками. Як форми організованого дозвілля вчителька пропонувала ліплення з глини, плетіння килимків, виготовлення простих іграшок тощо. Також планувалось проведення екскурсій та безоплатних розваг.

Училищна комісія у своїй постанові з даного питання заявила про повну підтримку «усіх починань пані Мартинової». Було прийнято рішення звернутись до Міської Управи з проханням виділити спеціальний кредит для реалізації пропозицій Мартинової і усіляко сприяти в її діяльності¹.

Приватні початкові училища і далі користувались фінансовою допомогою міського самоврядування Харкова. Міська управа на 1913 рік виділила на приватну початкову освіту 300 рублів, але витрачено було тільки 175 рублів².

Це пояснюється тим, що училищна комісія Міської Управи все більшого значення надавала якості роботи приватних навчальних закладів. Кошти видавались лише при позитивному відгуку про училище інспектора. Деякі характеристики приватних початкових училищ більш розгорнуті, інші короткі.

Про училище Н. П. Каракуліної відгук інспектора був наступним: «Серед приватних училищ її училище користується гарною репутацією. Відзначається старанність і добросовісність роботи вчительки». Також наводились дані про кількість учнів – 30 хлопчиків і 20 дівчаток³.

З 1905 року діяло училище Є. М. Склярівної, якому інспектор не дав розгорнутої характеристики, зазначивши тільки, що вкінці 1912 році там навчалось 13 учнів, а платня становила від 2-х до 5-ти рублів на місяць⁴.

Усього 16 учнів було на початок 1913 року в училищі М. І. Нікітіної⁵.

Про вчительку Іванову Ф. Ф., у якої в училищі в той же час навчалось 12 учнів було зазначено, що вона «сумлінно ставиться до своїх обов'язків»⁶.

Стосовно училища Т. О. Ілляшенко інспектор зазначив тільки те, що «кількість учнів у нинішньому році була незначною»⁷.

Про училища Є. К. Суходольської і І. С. Лопушинської повідомлялась кількість учнів – на кінець 1912 року у них навчалось 24 і 36 учнів відповідно. Зате загальна характеристика цих двох училищ була дуже виразною: «Заняття в цих школах проводяться ретельно і охайно, і батьки ставляться з довірою до навчальних закладів, які вони утримують»⁸.

Згадаємо, що 1913 рік був ознаменований найвищими економічними досягненнями Російської імперії. Економічне зростання позитивно впливали на матеріальне становище населення, паралельно зростала потреба в письменних працівниках, а разом це сприяло розвитку початкової освіти, у тому числі приватних початкових навчальних закладів.

З іншого боку економічне піднесення сприяло розвитку освітньої системи міських органів самоврядування. З 1910 року у міських початкових училищах Харкова була скасована плата за навчання⁹. Навчання у приватних школах залишалось платним. Зрозуміло, що більшість батьків прагнули віддати своїх дітей навчатись у міські училища. Вони не могли цього зробити, оскільки міське самоврядування ще не могло запровадити в Харкові загальну початкову освіту і охопити

¹ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 60 «Журнал заседаний училищной комиссии (1905.)»*, арк 12.

² Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 60 «Журнал заседаний училищной комиссии (1905.)»*, арк 1.

³ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 60 «Журнал заседаний училищной комиссии (1905.)»*, арк. 2.

⁴ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 60 «Журнал заседаний училищной комиссии (1905.)»*, арк. 4, 5.

⁵ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 60 «Журнал заседаний училищной комиссии (1905.)»*, арк. 6.

⁶ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 60 «Журнал заседаний училищной комиссии (1905.)»*, арк. 8.

⁷ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 60 «Журнал заседаний училищной комиссии (1905.)»*, арк. 10, 11.

⁸ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *Он. 10, Спр. 60 «Журнал заседаний училищной комиссии (1905.)»*, арк 12.

⁹ Современное хозяйство города Харькова (1910-1913) (1914). *Вып. 1.* Харьков, Просвещение, 33.

навчанням усіх дітей шкільного віку.

На початок 1914/1915 навчального року серед учнів, які подали прохання на вступ до вищих початкових училищ були випускники приватних початкових шкіл. Нажаль архівні матеріали не містять повідомлень, які саме приватні школи вони закінчили. Немоżliво також встановити загальну кількість бажаючих навчатись далі випускників приватних шкіл, оскільки випускників приватних шкіл, шкіл Товариства грамотності і випускників церковно-приходських шкіл часто вказували спільним числом¹.

Взявши на себе зобов'язання запровадити загальну початкову освіту в Харкові міське самоврядування наполегливо працювало над досягненням поставленої мети. 13 червня 1916 року на засіданні училищної комісії було заявлено, що «субсидування містом початкових шкіл, які утримуються товариствами чи приватними особами мало значення лише до того моменту, поки Міське управління не взяло на себе зобов'язання створити у Харкові мережу загального навчання»².

Проте Перша світова війна внесла значні корективи в діяльність громадськості, міського самоврядування та приватних початкових шкіл. Громадська ініціатива, яка була запорукою розвитку приватної початкової освіти до цього, була спрямована на потреби військового часу. Війна призвела до значних змін в економіці, наслідками яких стали величезні витрати на армію, зростання цін. Населенню ж відтепер було не до навчання, оскільки з кожним воєнним роком життя простих людей ставало все більш важким. Зниження рівня життя більшості населення призводило до зниження витрат на освіту. В цій ситуації приватні початкові школи були приречені на занепад.

Висновки. Отже, початкові приватні заклади не могли працювати на одному рівні з міськими та земськими початковими училищами. Приватні початкові школи утримувались виключно на оплату від навчання, а рівень освіти учнів залежав від професіоналізму та добросовісної праці вчителів цих шкіл. Тим не менш приватні початкові школи відігравали значну роль у поширенні грамотності серед населення Харкова, сприяли зростанню кількості дітей, охоплених початковою освітою. Міська громадськість усвідомлювала необхідність діяльності цих навчальних закладів, як складової системи народної початкової освіти. Свідченням цього є фінансова допомога з боку органів міського самоврядування, яка залежала від рівня навчальної роботи у приватних початкових школах. Частина випускників приватних шкіл продовжувала освіту у вищих початкових училищах. Це свідчить про досить високий рівень підготовки у ряді приватних початкових училищ.

References

1. Bagaley, D. I. Miller, D. P. (2004). *Istoriya goroda Kharkova za 250 let ego sushchestvovaniya 1655 – 1905*. T. 2. Kharkov: Folio.
2. Derzhavniy arhiv Harkivskoyi oblasti: F. 45. – Harkivska miska uprava, 1871–1917 rr. *Op. 1, Spr 70 «Klopotannya vlasnitih privatnih shkil pro dopomogu (1905)»*.
3. Derzhavniy arhiv Harkivskoyi oblasti: F. 45. – Harkivska miska uprava, 1871–1917 rr. *Op. 1, Spr. 186 «Pro dityachi shkoli i dityachi maydanchiki ta klubi»*.
4. Derzhavniy arhiv Harkivskoyi oblasti: F. 45. Harkivska miska uprava, 1871–1917 rr. *Op. 1, Spr. 2988 «Pro dopomogu privatnim shkolam»*.
5. Derzhavniy arhiv Harkivskoyi oblasti: F. 45. – Harkivska miska uprava, 1871–1917 rr. *Op. 1, Spr. 3065 «Pro dopomogu privatnim shkolam»*.
6. Derzhavniy arhiv Harkivskoyi oblasti: F. 45. – Harkivska miska uprava, 1871–1917 rr. *Op. 1, Op. 10, Spr. 60 «Zhurnal zasidan uchilishchnoyi komisii (1905)»*.
7. Fradkina, N. V. (2013). Kulturotvorcha diyalnist nedilnoyi shkoli H. D. Alchevskoyi. *Visnik NTU «HPI». Zbirnik naukovih prats. Seriya: Aktualni problemi rozvitku ukrayinskogo suspilstva*, 6. Harkiv: NTU «HPI», 89-93.
8. Golovko, O. (1994). *Sprava narodnoyi osviti v diyalnosti harkivskogo miskogo samovryaduvannya. Zbirnik Harkivskogo istoriko-filologichogo tovaristva*. Harkiv: «Oko», 3-10.
9. *Gorodovoye polozheniye 16 iyunya 1870 goda. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii II. T.45. Otd. 1, 448498*.
10. Koloney, D. V. (2000). *Do pitannya pro gromadsku ta privatnu initsiativu v galuzi pochatkovoyi osviti Harkivskogo povitu u drugiy polovini XIX – na pochatku XX st. Aktualni problemi vitichiznyanoyi ta vsesvitnoyi istoriyi. Zbirnik naukovih prats*. Harkiv: Biznes Inform, 120-125.

¹ Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *On. 10, Spr. 60 «Журнал заседаний училищной комиссии (1905.)»*, арк 28, 30, 31.

² Державний архів Харківської області: Ф. 45. – Харьковская городская управа, 1871–1917 pp. *On. 10, Spr. 186 «О детских школах и детских площадках и клубах»*, арк. 33.

11. Kravchenko, T. M. (1997). Diyalnist mistseвого samovryaduvannya na Harkivshchini v spravi rozvitku pochatkovoyi osviti (druga polovina XIX – pochatok XX st.). *Zbirnik naukovih prats. Seriya: Istoriya ta geografiya, vip. 1*. Harkiv: «Osnova».
12. Kravchenko, T. M. (2000). Diyalnist ukrayinskoyi inteligentsiyi po stvorennyu natsionalnoyi pochatkovoyi shkoli na Slobozhanshchini v drugiy polovini XIX – na pochatku XX st. *Zbirnik naukovih prats. Seriya: Istoriya ta geografiya, vip. 4*. Harkiv: «Osnova», 137-141.
13. Kravchenko, T.M. (2001). Pochatkova osvita Harkivshchini u drugiy polovini XIX – na pochatku XX stolit: zdobutki ta problemi. *Zbirnik naukovih prats. Seriya: Istoriya ta geografiya, vip. 7*. Harkiv: «OVS».
14. Maksimenko, D. P. (1899). O chastnykh nachalnykh shkolakh v g. Kharkove. *Otchet o deyatelnosti Kharkovskogo Obshchestva rasprostraneniya v narode gramotnosti za 1898 god*. Harkiv: Tipografiya Gubernskogo pravleniya, 1-6.
15. Maksimenko, D. P. (1903). *Ocherk deyatelnosti Kharkovskogo gorodskogo obshchestvennogo upravleniya po nachalnomu narodnomu obrazovaniyu: 1871-1901 gg*. Kharkov: Izd. Kharkovskoy Gorodskoy Upravy; Tipografiya i Litografiya N. V. Petrova.
16. Miropolskiy, S. (1877). Kharkovskaya chastnaya voskresnaya shkola. *Semia i shkola, 9*. Sankt-Peterburg. Tipografiya Ministerstva putey soobshcheniya, 187-213.
17. Nizsheye narodnoye obrazovaniye v Kharkove (1890. avgust 14). *Yuzhnyy kray, 3304, 1*.
18. Slipushenko, T. V. (2000). Pochatkovi zagalnoosvitni zakladi Harkivshchini u XIX – XX storichchi. *Shosti sumtsovski chitannya: Zbirnik materialiv naukovoyi konferentsiyi prisvyachenoyi 80-richchyu Muzeyu Slobidskoyi Ukrayini*. Harkiv: Vidavnistvo Harkivskogo derzhavnogo avtomobilno-dorozhnogo tehničnogo universitetu, 101-108.
19. Sovremennoye khozyaystvo goroda Kharkova (1914). *Kharkovskoye gorodskoye obshchestvennoye upravleniye, vyp. 1*. Kharkov: Prosveshcheniye.
20. Yarmish, O. N., Posohov, S. I., Epshteyn, A. I. ta in. (2004). *Istoriya mista Harkova XX stolittya*. Harkiv: Folio; Zoloti storinki.